

**KUMUK TÜRKLERİ'NDEN EBÜSÜFYAN (ABUSUPİYAN)
AKAYEV'İN, HAYATI VE ESERLERİ**

Dr. H. İbrahim TANÇ*

ÖZET

Ebüsüfyan, Dağıstan'ın ve Kumuk Türkleri'nin en büyük âlimlerinden biridir. 1872' de Temirhan-Şûra'nın Kazanış köyünde dünyaya gelmiştir. Kumuk Türkçesi'nde Azerbaycan, Arap, Rus ve Avar dillerinde kitaplar yazmıştır. Türkiye Türkçesi de bilmektedir.

Arapça-Rusça sözlük hazırlamıştır. *Süllemu'l-Lisân* adında dört dilli (Arapça, Kumukça, Avarca, Rusça) sözlük yayınlamıştır. Ayrıca Temirhan-Şûra'da "Beyânu'l-Hakâik" adlı Arapça dergi çıkarmıştır.

Sovyetler Birliği, Dağıstan'ı tamamen işgal ettikten sonra, 1929'da Pantürkistlik suçlamasıyla Sibiryaya sürgün edilen Ebüsüfyan'ın âkibeti bilinmemektedir.

Giriş

Kuzey doğu Kafkasya ile Hazar Denizi'nin batı kıyısı boyunca Azerbaycan sınırlarından kuzeye doğru uzanan sahada yaşayan Kumuklar, bugünkü iç idarî taksimata göre, Rusya Federasyonu Özerk Dağıstan Cumhuriyetine bağlıdır. Buynakski, Hasavyurt, Mohaçkale (Mahaçkala), İzberbaş ve Derbent şehirlerinde, ayrıca Kayakent ve Kaytak eyaletleri ile, Mohaçkale yöresindeki altı köyde yerleşmişlerdir¹. Kafkasya'da Azerî Türklerinin dışında en kalabalık Türk topluluğu Kumuklar teşkil etmektedir².

Kumuk Türkçesi, Kuzey Kafkasya'nın doğu bölgesinde 200.000'den fazla insan tarafından konuşulmaktadır. Bu dil, Kafkaslarda yakın zamana kadar Çeçenlerin, Avarların ve diğer Kafkas kavimlerinin kullandığı ortak anlaşma dili idi³.

* Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Caferoğlu, Ahmet, "Kumuk Türkleri", *Türk Kültürü*, Mart, 1964, sayı 17, s. 9.

² Devlet, Nadir, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ek cilt, Çağ Yayınları, İst, 1993, s. 285.

³ Gadjiyeva. Ş. Ş., *Kayakentskiye Kumiki vı XIX-XX. v*, Mohaçkale, 1954, s. 68-69.

1917 Rus İhtilâlinde sonra, istiklâlini ilân eden Kuzey Kafkasya hükümeti aynı sene içinde resmî dil olarak Türkçeyi kabul etmiştir. Bolşevik Rusların istilâsına uğradıktan sonra da 1924'de resmî dilin Türkçe olmasına ve Türkçe öğretmenlerin yetiştirilmesine karar verilmiştir. Dağıstanlıların Türkçe'ye verdikleri ehemmiyetten kuşkulanan Sovyet Rusya, 1930 senesinde bu kararı kaldırarak ilkokullarda kabile dillerinin okutulmasını, orta ve yüksek tahsilin de Rusça olmasını zorunlu hale getirmiştir⁴.

Daha önceleri bütün Türk boyları gibi Arap harflerini kullanan Kumuklar, 1928-1939 yılları arasında Lâtin harflerini kullanmışlar, 1939 yılından sonra da Ruslara has olan Kril harflerini kullanmak zorunda bırakılmışlardır⁵.

Kumukların konuştuğu lehçe Türk dilinin Kıpçak lehçesidir. Bu lehçe, Kuzey Kafkasya halkı arasına yayılmış Kırım Türklerinin konuştukları lehçeye, aynı zamanda yine Kuzey Kafkasya'da konuşulan Karaçay ve Nogay Türkçesi'ne yakındır⁶. İslâm Ansiklopedisi'nde belirtildiğine göre, Kumuk Türkçesi'nin, Türkçe'nin kuzey-doğu gurubuna dahil bir şivedir. Diğer taraftan Osmanlı Türkçesi ile Kazak Türkçesi arasında bir yer işgal etmektedir. Aynı zamanda coğrafi durum, yakın ve sıkı münasebetlerin bir neticesi olarak Türkçe'nin güney gurubundaki Azerî koluna doğru bir temayül gösteren bazı özellikleri de vardır⁷.

Derbent'te bugün 100 binden fazla nüfusıyla Azerîler, nüfusun en büyük kısmını oluşturmaktadır. Kendileriyle konuştuğumuz Azerîlerin belgelerinde Türk olduklarını, fakat Stalin zamanında 1939'dan itibaren kimlik belgelerindeki Türk lafzının kaldırılarak Azerî şeklinde değiştirildiğini ifade etmişlerdir. Evlerine ziyarete gittiğimiz bazıları, Türk ibaresinin yer aldığı 1939 öncesi eski kimlik belgelerini çıkarıp bize göstermiştir. Derbent'te karşılaştığımız bu kişilerin bir çoğu, şive farkıyla aynı dili konuşmalarına rağmen kendilerine Azerî denilmesini uygun görmemektedirler.

Terekemeler, Azerîler, az sayıda Türkmen, Kara-Papak ve Kırgızlar, Kumuklar, Nogaylar Türk grubunu oluşturmakta olup bugün Dağıstan halklarından nüfusun yaklaşık dörtte birini teşkil etmektedirler. Buna göre, Dağıstan nüfusunun bir çeyreğini Avarlar, yaklaşık bir çeyreğini Türkler, kalan yarısını da diğer etnik gruplar oluşturmaktadır.

Hazar Denizi kıyısındaki Boynak ve Derbent arsında oturan ve Türkçe konuşanlara bugün, Terekeme (Terâkime = Türkmenler) denilmektedir⁸. Terekemeler genel olarak on köyde toplanmış bulunmaktadırlar. Bunlar Berekey,

⁴ Erel, Şerafeddin, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İst, 1961, s. 212.

⁵ Devlet, Nadir, *a.g.e.*, s. 285.

⁶ Erel, Şerafeddin, *a.g.e.*, İstanbul, 1961, s. 48.

⁷ Mirza Bala, *Kumuklar*, İ.A., İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati, M.E.B., Yayımevi, c. 6, s., 988.

⁸ Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara, 1976, s. 309.

Velikent, Cemikent, Padar, Mamedkale, Deliçoban, Salik, Karadağlı, Tatlar ve Ulu Terekeme'dir⁹.

Dağıstan milletlerinin genel nüfus içindeki dağılımı¹⁰:

Millete Adı	Oranı (%)	Millete Adı	Oranı (%)
Kumuklar	22,6	Tabasaranlar	2,7
Avarlar	18,9	Laklar	0,9
Lezgiler	11,6	Agullar	0,3
Darginler	11,5	Ermeniler	0,3
Ruslar	9,5	Ukraynalılar	0,2
Azeriler	7,6	Rutullar	0,1
Çeçenler	6,5	Diğerleri	1,3
Nogaylar	6,0		

Dağıstan milletleri, yaşayış ve dillerdeki farklılığa rağmen hayat şartları, ekonomi, medeniyet ve tarih birliği bakımından ortak bir kadere sahiptirler. Dağıstanlılar, ekonomik yaşayış ve medeniyet bakımından birbirlerine bağlı olarak kendilerini bir müttefik millet olarak hissetmektedirler.

Gerçekten, bu derece farklılık arz eden Dağıstan milletleri şaşılacak derecede bir uyum içinde yaşamaktadır. Bu kavimler, asırlar süren aynı kadere paylaşma ve ortak sosyal yaşantı yönünden de bütünlük arz etmektedir. Bu uyumun devamını sağlamak ve dengenin muhafaza edilmesi amacıyla, özellikle kutlama günlerinde olmak üzere, her türlü programda hemen hemen her etnik gruba ait müzik parçaları ve halk oyunlarına yer verilmesine özen gösterildiği görülmektedir. Rus, Ukraynalı, Yahudi ve Ermeniler dışında hemen hepsi Müslüman olan Dağıstanlılar arasında din birliğinin, bu birlik ve beraberliğe önemli katkıda bulunduğu söylenebilir.

Kanaatimize göre, Dağıstan milletleri arasında birliğin ve sevginin oluşmasında, ilmin yaygınlaşmasında incelemeye çalıştığımız, vatanını ve

⁹ Gacieva, Sakinat, "Dagestanskiye Terekemetsıy (Dağıstan Terekemeleri), İzdatelstvo", Nauka, Moskava, 1990, s. 3.'den naklen: Özsoy, İsmail, *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Kaynak Yayınları İzmir, 1997, s. 54.

¹⁰ Bulatova, A. G., "Traditsiyonnoye i novoye v sovremennom bite i kulture Dagestansyev", Nauka, Moskova 1988, s. 127. 'den naklen: Özsoy, İsmail, a.g.e., s. 53.

Türkiye'yi seven Ebûsüfyan ve onun gibi, ileri görüşlü, toplumu aydınlatan âlimlerin rolü büyüktür.

Kumuk Türklerinden fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ebûsüfyan, kendini çok iyi yetiştirmiş, Arapça'yı ileri seviyede öğrenmiş, devrinin modern ve dinî ilimlerini kavramış Dağıstan milletlerinin kültür ve tahsil düzeylerini muasır medeniyet seviyesine kadar yükseltmeyi asil bir gaye edinmiş çok yönlü bir âlimdir.

HAYATI

Ebûsüfyan'ın Ailesi ve Doğumu

Ebûsüfyan Akayev¹¹ Kumuk asıllı olup, Dağıstan dağ silsilesinin kuzeyinde bulunan Buynakski, eski adıyla Temirhan-Şûra¹² yakınında Töben Kazanış şehrinde Hicrî 1289, Milâdî 8 Aralık 1872 yılında dünyaya gelmiş üç kardeşten biridir¹³. Dedesinin adı Taha Ahmed olup, Tarki köyündendir. Babası Akay Sultan Ahmet (1829-1904), Sultanhangiyurt, Kâfir Kumuk köylerinde kadılık yapmıştır. Annesi Kumtarkale köyünden Apov hanımdır¹⁴.

Dağıstanlı araştırmacılardan Hasan (Gasan) Orazayev Ebûsüfyan'ın babası Akay Sultan'ın oğullarının doğumu münasebetiyle Allah Teâlâ'ya şükrettiği ve onlar için iyi dileklerde bulunduğu Arapça bir belgeyi ele geçirmiştir. Bu belgede Ebûsüfyan'ın kardeşlerinin isimleri Ebulhayr (doğ. Hicrî 1284) ve Ebüyusuf (doğ. Hicrî 1286) şeklinde belirtilmektedir. Aynı belgede Ebûsüfyan'ın doğumu ile ilgili dilek ve temennileri şu şekildedir:

"Anne ve babaya bir oğlan çocuğu vererek sevindirmesinden dolayı Allah'a hamederiz. Bu çocuğun ebeveyni için sâlih, iyilik seven, ilmiyle âmil, âlim bir çocuk olmasını dileriz. Ona Ebûsüfyan adını verdik. Allah'ım ona faydalı ilim, helâl ve temiz rızık nasip et. Peygamberin Muhammed (s.a.v.) hürmetine, halk ve âlimler arasında onu üstün kıl. Onun doğum müjdesi bize Hicrî 1289 mübarek Şaban ayının 7. gecesinin âhirinde gelmiştir."

¹¹ Ebûsüfyan Akayev'in kendi el yazısıyla 10 Ağustos 1925'de kaleme aldığı Arap alfabesiyle Türkçe olarak yazdığı Tercüme-i hâli, Azerbaycan Merkez Kütüphanesinde mevcut olup, Bakü. 2089/13364 numaralarıyla kayıtlıdır. Hayatı ve eserleriyle ilgili malûmatın çoğunu bu el yazmasından elde ettik. Müellifin, kendi eserleriyle ilgili yapıldığı şikâyetleri ayırtarak muhafaza etmeyi uygun bulduk. Ebûsüfyan hakkında Rusça olarak yazılmış bazı kaynakların tercümesinde yardım eden Dağıstanlı Nogay Türklerinden tercüman Silihan Kemalova Hanımefendiye teşekkürü borç biliriz.

¹² Temirhan-Şûra (ya da Timurhan-Şûra), 1917 Rus İhtilaline kadar, Dağıstan'ın başkenti olan bugünkü Buynakski'dir.

¹³ Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, Azerbaycan Merkez Kütüphanesi, 1925, s. 2.

¹⁴ Omarov H.A., Orazayev, G., "Dokumentı i Material o Jizni i Tvorçestve A. Akayeva", *Literaturnoye i Nauçnoye Naslediye. Ebûsüfyan Akayeva*, Mohaçkale, 1992, s. 106.

Kadılık ve imamlık yapan babasının Arapça bilen âlim bir zat olduğu bu yazıdan anlaşılmaktadır.

Ebûsüfyan'ın babası Akay, Kumuk şairi Yirçi Kazak'ın şiirlerini toplamış ve günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır¹⁵.

Çocukluğu ve Tahsili

İlmin kıymetini bilen bir zat olan Akay, çocuklarını ilme sevk etmiştir. Fakir bir ailenin üç çocuğundan biri olan Ebûsüfyan, çocukluk yıllarını babasının yanında geçirmiş olup ilk temel dinî bilgileri ondan almıştır. "Hiç değilse bu çocuklardan birini para kazanılan bir işe koysan senin için daha iyi olmaz mı?" diyenlere karşı babası, "dediğiniz gibi yapmam bazısına dünyanın servetini verip bazısını ise mahrum etmiş olurum." şeklinde cevap vermiştir.

Bir müddet Arapça okumuş olan Ebûsüfyan'ın, Türkçe kitapları mütalâa etme arzusu artmıştır. Muallimsiz, kendi kendine İstanbul, Azerbaycan ve Kazan şivelerini öğrenmeye çalışmıştır. Bu durum Arapça tahsiline ara vermesine sebep olmuştur. O, Türk diliyle yazılmış risalelerde ve kitaplarda Farsça kelimelere çok rastlandığından Fârisi dilini de tahsil etmeye ihtiyaç duymuştur. Çankutay beldesinde oturan âlim, müderris Hacı Abdüllatif Efendinin yanında Küre nahiyesinden İbrahim ve Muhammet isimli şahısların bulunduğunu ve onların Fars dilini bildiğini öğrenir. Ebûsüfyan Çankutay'a geçer ve Abdullatif Efendiden Fars diliyle yazılmış meşhur "Gülistan" kitabını okur. Daha sonra Çankutay'dan ayrılır. Farsça ve Türkçe yazılmış kitaplardaki müşküllerini halletmek için Temirhan-Şûra'da oturan "Divan-ı Andelib" sahibi Seyyid Takiy Kâşânî'nin yanına gider. Ondandır okur. Orada, İstanbul'da neşrolunan Fârisî lisanında yazılmış "İhtar" gazetesi ve Kırım bölgesinde bulunan, Bahçesaray'da neşrolunan Türkçe yazılmış "Tercüman" gazetesi nüshalarından ele geçirebildiklerini mütalâa eder.

Bir gün Seyyid Takiy ile sohbet ederken "Tasnîfât" sahibi Molla Abdurrahim Tebrizî yanlarına gelir. O zamanlar, Ebûsüfyan küçük bir çocuktur. Abdurrahim Tebrizî Ebûsüfyan'ın Seyyid Takiy gibi âlim, fâzıl bir kişinin yanında oturmasına taaccüp edip, Seyyid'den onun kim olduğunu sorar. Seyyid Takiy onu tanıtır. Molla Abdurrahim, "Dağıstan'da böyle bir uşak (çocuk) olur mu?" diyerek yüzünü ona çevirir ve nerede kaldığını sorar. O da Ağa kişinin misafiri olduğunu söyler. Az bir zaman sonra oraya Ağa kişi de gelip oturur. Molla Abdurrahim, "Misafir ettiğin bu çocuk cevhermiş." der. Sonra Molla Abdurrahim Ebûsüfyan'ı alır, kütüphanesine götürür ve istediği kitabı alıp mütalâa etmesine izin verir. "Şehname-i Firdevsî" gibi birçok kitap okur. Abdurrahim Tebrizî, onun gidip İran'da tahsile devam etmesini istemiştir. Fakat buna yakınları mâni olmuştur¹⁶.

¹⁵ Sürgünde ölen şairlerdendir. Geniş bilgi için bkz. Karaman, Erdal, *Yirçi Kazak'ın Hayatı ve Eserleri* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üni., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İst., 1998.

¹⁶ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 2.

Arapçasını İlerletmeye Çalışması

Arapça öğrenimine bir müddet ara vermiş olan Ebûsüfyan, Arapçayı iyi bir şekilde bilmedikçe kemal sahibi olamayacağını farkına varır. Tekrar Arapçayı ve Arabî ilimleri tahsile başlar. Her yıl kış vaktinde Dağıstan'ın ilim merkezi sayılan Soğrat şehrine gidip beş ay tahsil ve tedrisle meşgul olur. Ondan sonra kendi evine dönerek yaz vaktinde dersleri mütalâa eder. Böylelikle altı yıl zarfında Soğrat'ın meşhur âlimlerinden Dağıstan'da okutulan aklî, naklî, dinî ve dîni olmayan ilimlerin tamamını öğrenir. Bu tahsilinin sonunda âlimler ve diğer insanlar, şehirlerine Ebûsüfyan gibi bir talebenin gelmediğini söylemeye başlarlar. Onu, nahiv ve sarf ilminde içtihat derecesine çıkmış bir âlim olarak tavsif ederler. O, nahiv ilminden bin beyitli İbn Malik (1206-1274)'in "Elfiyye" adlı kitabını ezberlemiştir.

Dağıstan'a Matbaa Kurdurmak İçin İlk Teşebbüsü

Ebûsüfyan, Molla Abdurrahim'in bir şahıs ile beraber, İstanbul'dan bir matbaa aletini satın aldığını öğrenir. Ona matbaayı çalıştırmak istediği yeri sorar. Molla Abdurrahim, İran'da çalıştırmak istediğini söyler. Ebûsüfyan da Dağıstan'da hiçbir matbaanın bulunmadığını, Dağıstan'da kurulmasının daha güzel olacağını söyler. Molla Abdurrahim, Ebûsüfyan'ın bu teklifine, "Burada ne iş var ki matbaa çalışsın?" diyerek karşı çıkar. Ebûsüfyan, matbaanın iş yapabileceğini izah etmeye çalışmasına rağmen ikna edemez. Ebûsüfyan kendisinin Türk soyundan bir çocuk olduğu için sözüne itibar edilmediğini düşünerek çok üzülür.

Matbaayı Kurma Çalışmaları

Soğrat'a ilim tahsili için gelen Muhammet Mirza Mavrayev (1874-1964)'le tanışan Ebûsüfyan onunla dost olur. M. Mirza Mavrayev zengin, yüksek himmet sahibi bir kişidir.

Ebûsüfyan, Dağıstan'da bir matbaa kurması için M. Mirza Mavrayev'i teşvik eder. O da mümkün bir şeyse matbaa kurmaya çalışacağına söz verir. Yılın sonunda mühendis Âdil Giray (1873-1946) vasıtasıyla elifbanın usul-i cedidesini öğrenmek için ikisi beraber 1900 yılında Kazan tarafına giderler. Orada matbaaları ziyaret edip, kendilerinde de bir matbaanın kurulmasını tasavvur ederler. Orenburg beldesi civarında Kargalı şehrinde muallim Ubeydullah'tan usul-i cedid, Fatih Kerimov (1871-1946)'dan matematik, hendese, cebir gibi ilimleri öğrenerek vatanına döner¹⁷.

Matbaanın Açılması

Arkadaşı M. Mirza'yı yönlendiren Ebûsüfyan, Dağıstan'da bir matbaanın açılmasına öncülük eder. O zamanlar hükümet matbaa açılmasına ruhsat vermemektedir. M. Mirza, Kırım bölgesinde bulunan Bahçesaray'a gider. *Tercüman* gazetesi sahibi Kırımlı meşhur Tatar âlimi İsmail Gaspıralı'nın adına küçük bir matbaa alır ve Temirhan-Şûra'ya getirir.

¹⁷ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 3.

İki yıl sonra (1905), arkadaşı M. Mirza Mavrayev hükümet izniyle bir matbaa açar. Bundan sonra Arap dilinde ve Arap dili dışında yazılmış birçok kitabın basımı gerçekleşir. Kitapların hepsinin basımına bir tane matbaa kâfi gelmemektedir. Bu yüzden Mısır ve İstanbul'dan kitaplar getirip satanlar da olmuştur. Bunların arasında da Dağıstan'a lâzım olan kitapları seçip alabilen kimse bulunmamaktadır. Yol masrafı M. Mirza'ya ait olmak şartıyla, Ebüsüfyan 1907 yılında Mısır ve İstanbul'a yolculuk yapar. M. Mirza'nın mağazasında satılmak üzere temin ettiği kitaplar, Dağıstan'a gereklidir. Ayrıca "Cemiyet-i Ümmü'l-kura" ve "Rehnumâ-yı İnkılâb" gibi yasak kitapları gizlice elde etmeye muvaffak olur.

Mısır'da bulunan Dağıstanlılar ve Çerkez talebeler, Mısır büyüklerinden bazılarına Ebüsüfyan'ı methederler¹⁸. Bu sebepten "el-Menar" adlı meşhur jurnal sahibi Muhammet Reşit Rıza (1865-1935) ve Refik Bey gibi büyük âlimlerden bir kısmı, onun için bir ziyafet verir. Mısır'da yayınlanan "el-Müeyyed" gazetesinde onu öven bir makalenin özeti şu şekildedir:

"O, yarılanıştan gelen kabiliyetiyle insanları aydınlatan bir öndördür. O hak ve hakikat sahasında üç dilde, Arapça, Türkçe ve Farsçada yazılar yazan çok yönlü bir âlimdir. Felsefe ile meşgul olmuş, ne eskiyi tamamen atmış, ne de doğru fikirleri, düşünceleri yanlış göstermiştir. O, milletin irfanını yükseltmek için gerekli ilimleri ortaya çıkaran, bunu yaymak için sınırsız emek sarf eden birisidir"¹⁹.

Ebüsüfyan, 1913'de Said Gabbiyev'in çıkarmaya başlamış olduğu "Zaraya Dağıstana" (=Dağıstan'ın Şafağı) adlı, halkı aydınlatan gazetenin Rus Çarı tarafından kapatılmasına tepki göstermiş, siyasî makaleler yazmaya başlamıştır²⁰.

Evlenmesi ve Çocukları

Ebüsüfyan, 1910'da Hatice isimli bir hanımla evlenir. Bu evlilikten üç oğlu ve iki kızı dünyaya gelir²¹. Kendileriyle konuştuğumuz bazı Kumuk Türklerinin anlattığına göre, Rusların siyasî baskısı yüzünden Dağıstan'daki okullar, Ebüsüfyan'ın çocuklarını kabul etmemişler ve bu yüzden de evlatlarından hiçbiri ilimle meşgul olamamıştır.

ESERLERİ

Ebüsüfyan'dan evvel, Dağıstan halkının elinde ana dillerinde yazılmış matbu ve matbu olmayan hiç bir kitap mevcut değildir. Ebüsüfyan'ın ifadesine göre, Dağıstan avarından hiç bir kimse eline bir kitap alıp okumamaktadır. Dağıstan halkının ana dillerinde çeşitli ilim dallarında kitaplar telif edip neşretmek ilk defa

¹⁸ Akayev, Ebüsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 4.

¹⁹ Akayev, Ebüsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 4; Ebüsüfyan Akayev, *Peyhamarnı Yölu Bulan*, Yayına Hazırlayan: Orazayev, G., Dağıstan Kitap Basmahanası, Mahaçkala, 1993, I, 141.

²⁰ *Müstümanskaya Gazete*, Buynasky, 1913, No: 23; Ebüsüfyan, Akayev, *Peyhamarnı Yölu Bulan*, I, 107.

²¹ Akayev, Ebüsüfyan, *Peyhamarnı Yölu Bulan*, I, 107.

Ebûsüfyan'a nasip olmuştur. Âlimlerden bir sınıfa göre Arap dili dışındaki dillerden birinde kitap telif etmek haramdır. Şiir ve emsal konusunda yazmak ise büyük günah sayılmaktadır. Bu yüzden Ebûsüfyan bu âlimler tarafından şiddetli tenkide maruz kalmıştır. O, bu eleştirilere karşı sabreder ve idealinden vazgeçmez. Usûl-i Cedîdeyi nizasız halkına kabul ettirir. Ebûsüfyan'ın ifadesine göre yeni usûl ve eski usûl konusunda Kazan tarafındaki âlimler aşırı münakaşalar edip bıçak bıçağa gelmiştir.

Ebûsüfyan, kitap almaya alışmamış Dağıstan avamının hesap ve coğrafya gibi ilimlerden bahseden kitapları birden bire satın alıp okumayacağını ve satılmayan kitapların da basılıp saklanması için sermaye olmadığından ara sıra Dağıstanlılarca malûm ve müsellemlen olan kitaplardan yazmak icap ettiğini düşünür. Bu yüzden Ebûsüfyan, "*Dua Mecmuası*" ve "*Heyet-i İslâmiyye*" adlı kitaplarını neşreder.

Eğitim ve öğretimin tedbir ve tedricini bilmeyenler onu kötülemeye, Dağıstan ve başka yerlerde tenkit etmeye başlamışlardır. Hatta *Tercüman* gazetesine onu kötüleyen bir mektup göndermişlerdir. Ebûsüfyan, tartışmaya girmeyerek pek nazik bir politika izlemiş ve işin dil kavgasına dönüşmesini önlemiştir. Sonunda, devrin modern ilimleriyle ilgili kitapların Dağıstan halkı tarafından okunmasını sağlamıştır.

Yazdığı kitapların çoğunluğunun basma, neşretme ve satma işlerini de kendisi yapmıştır²².

Ebûsüfyan'ın Usûl-i Cedidciliği

Usûl-i Cedid, XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslah hareketi olup, İdil boyu Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî (1815-1889), Abdulkayyum Nasrî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) ve başkaları tarafından başlatılmıştır²³.

²² Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5.

²³ Aslında Avrupa'da okullarda okutulan fenlerin Türk okullarında da okutulmasına başlanması manâsına gelen cedidcilik ve genel olarak öğretim-eğitim faaliyetlerini Avrupaî manâda tatbik etmek, XIX. yy'ın son çeyreğinde değil, XIX. yy'ın ikinci yarısında başlamıştı. Ancak bu hareketin güçlü bir şekilde Türk-Tatar dünyasında yayılmasında, Gaspıralı İsmail (1851-1914)'in, 1883 yılında çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinin rolü büyük olmuştur. Usûl-i Cedid hareketinin gayesi, okul çocuklarına, yeni metotla okuma yazma öğretmektir. O zamana kadar öğrenciler okumayı hece usulüne göre öğreniyorlardı ve bunun için ise çok zaman harcanıyordu. Usûl-i Cedid'e bazı özellikleri:

- 1- Okul medreseden ayrılacak,
- 2- İlkokulun ayrı öğretmenleri olacak,
- 3- Öğretmen "sadaka" değil, aylık alacak,
- 4- Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecek.
- 5- Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacak.

Başta Kazan Türkleri olmak üzere, Rusya Türkleri arasında uyanmayı sağlayıp, Batılılaşmayı hedef alan "Usûl-i Cedid", yani yenileşme hareketi halk tarafından kolayca benimsenmemiştir. Geniş bilgi için bakınız: Nâdir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s, 9, 10, 12, 67, 68.

Ebüsüfyan Akayev, 1902 yılında Usûl-i Cedîd'in uygulanmaya başlandığı Kazan şehrinde bulunur. Orada Arap dili dışındaki diller için yazı stilini Türk dillerine nasıl uygulayacağını tasarlar ve 1909 senelerinde, Temirhan-Şûra'da, çocuklara yeni metotlarını anlatmak için "*İrşâdü's-Sıbyân*" adlı kitabını yayımlar. Ebüsüfyan'ın bu eseri Dağıstan'da basılan ilk Kumuk alfabesi ve ilk öğretim kitabıdır. Bu kitap Kumuk yazısının çok değerli bir kitabıdır ve pedagoji tarihinde çok büyük bir önemi haizdir²⁴. Dört bölümden oluşmaktadır:

1. Önsöz ve giriş: Yazılan kitapların gayesini ve yeni metodun önemli hedeflerinden bahseder.

2. İkinci kısımda, "Öğretmenlere Birkaç Söz" şeklinde bir başlık mevcut olup, dersleri işleme metodu anlatılır.

3. Üçüncü kısımda, okuma yazma, derslerin öğretimi ve asıl alfabe bulunmaktadır.

4. Dördüncü bölümde ise, yazarın çocuklara tavsiyeleri yer almakta ve çocukların eğitimi hakkında bilgiler verilmektedir. Bu kısımda Ebüsüfyan birkaç mektup örneği verir.

Kitabın son bölümünün 18. sayfasında öğrencilere nasihat niteliğinde ilim öğrenmenin yararları hakkında şiirler yer almaktadır²⁵.

Dağıstan'da Usûl-i Cedîd ile ders okutan ilk âlim, Ebüsüfyan'dır. Bizzat kendisi yüze yakın çocuğu Usûl-i Cedîd ile okutmuştur. Başka hocalara da öğretilmiş, Usûl-i Cedîdin neşrine gayret etmiştir²⁶.

Bu izahattan sonra şimdi de eserlerini tanıtmaya çalışacağız:

a) Kitapları²⁷:

1. *Hidâyetü'l-Avâm*: İman ve İslâm'dan bahseden Ebüsüfyan'ın bu eseri, Kumuk dilinde yazılmış küçük bir risale olup, Kitapçı Muhammet Hüseyin vasıtasıyla ilk önce 1902'de İstanbul'da basılıp neşredilmiştir²⁸.

2. *Sefinetü'n-Necât*: Bu kitap 1903 yılında Simferopol şehrinde V. İ. Yakupoviç'in matbaasında basılmıştır. 48 sayfadan oluşan kitapta Tevhit ilmi ve

²⁴ Hangişiyev, C. M., "İrşad as-Sıbyan, A. Akayeva Perviy Peçetny Kumukskiy Bukvar i Uçebno-Metodiçeskoye Posobiye", *Literaturnoye i Nauçnoye Naslediye, Abüsüfyana Akayeva*, Mahaçkala 1992, s.77, 78

²⁵ İsayev, A. A., *Katalog Peçetni Kıniga*, Mahaçkala, 1989, s. 72.

²⁶ Akayev, Ebüsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5.

²⁷ Ebüsüfyan'ın kendi kalemıyla yazdığı eserlerinin isim sıralaması aynen muhafaza edilmiştir.

²⁸ Akayev, Ebüsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5.

Fıkıh bilgileri yer almaktadır. Kumuk dilinde yazılmış olup, üç defa basılmıştır. İkinci baskısı Bahçesaray'da *Tercüman* gazetesi yayınevinde basılmıştır²⁹.

3. Kılık Kitab: Ahlâk ilmiyle ilgili olan bu kitap 1913 yılında Temirhan-Şûra'da basılmış olup Kumuk diliyle yazılmıştır. Dört bölümden ibarettir.

4. İrşâdü's-Sıbyan: Bu kitap Dağıstan'da "Usûl-i Cedîd" yazılan ilk kitap olmasından dolayı önemlidir. Kumuk diliyle yazılmıştır. Kitabın kısa tanıtımı, bu yazımda Ebûsüfyan'ın "Usûl-i Cedîdçiliği" kısmında yapılmıştır.

5. Hey'et-i İslâmiyye: Dinî kitaplarda görüldüğü gibi, âlemin durumundan cennet, cehennem ve kıyamet gününden bahseden bir kitap olup neşredilmiştir. Kumuk diliyle yazılmıştır.

6. Mecmû'u'l-Manzûmât: Kumuk dilinde yazılmış dinî edebî bir kitaptır. 56 sayfadan oluşan bu kitabın içinde Arap harfleriyle yazılmış 75 tane ilâhî yer almaktadır. 1913'te üçüncü baskısı yapılan bu kitaba 11 türkû daha ilâve edilmiştir³⁰.

7. Mecmû'u'l-Eş'âb: Kumuk Türkünün dine ait olmayan edebiyatı ile ilgili yazılmış bir kitap olup iki defa neşredilmiştir. Kumuk diliyle yazılmıştır.

8. Duâ Mecmûu: İstanbul ve Kazan kitaplarında bulunan dualar cem edilerek yazılmış bir kitap olup neşredilmiştir.

9. Süllemü'l-Lisân: Lisan öğretimine dair yazılmış küçük bir lûgat kitabıdır. Arap, Kumuk, Avar ve Rus lisanları birbirleriyle tefsir edilmiştir. Eser iki defa yayınlanmıştır³¹.

1908 yılında Temirhan-Şûra'da M. Mavrayev'in basımında, basılmış çok dilli bir sözlüktür. Sırasıyla Arapça, Kumukça, Avarca ve Rusça dilleri yer almaktadır. İlk önce dört dilde basılan bu sözlüğe, Dağıstan'da bulunan bu milletlerin etnik yapılarının farklı olması nedeniyle ihtiyaca göre daha sonraki yıllarda Çeçen, Lak ve Dargi dilleri eklenmiş ve 1926 yılında "*Hamsetü Elsine*", 1928 de "*Seb'atü Elsine*" ismiyle yeniden basılmıştır. İlk baskısında diller, alt alta sıralanmış, daha sonraki baskılarında ise yan yana sıralanmıştır. Sözlüğün son bölümünde ise kısa cümlelerle günlük konuşma örnekleri vardır. Kelimeler nahiv kurallarına göre yerleştirilmiştir³².

10. Vesiletü'n-Necât: Tarikat ilminden bahseder. Bu kitapta şeyhin alâmetleri ve müridin adabı tenkitli bir şekilde anlatılır. Kumuk diliyle yazılmıştır. Basılmış ve neşredilmiştir.

²⁹ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5; İsayev, A.A., *Katalog Peçetnı Kıniga*, Mahaçkala, 1989, s. 71.

³⁰ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 6; İsayev, A.A., a.g.e., s. 70.

³¹ Akayev Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 6

³² Orazayev , G., "Leksikografiçeskiye Rabotı A. Akayeva", *Literaturnoye i Nauçnoye Naslediye Abusufyana Akayeva*, Mahaçkala, 1992, s. 83.

11. *Ulu Tecvîd (Büyük Tecvîd)*: Kur'ân'ın kıraatından bahseden bir risale olup, iki defa neşredilmiştir.

12. *Kiççü Tecvîd (Küçük Tecvîd)*: İlk mekteplerde okutulmak üzere Kur'ân'ın kıraatından bahseden küçük bir risale olup, iki defa basılmıştır.

13. *Coğrafya*: Coğrafya ilim dalında, Dağıstan'da ilk defa yazılmış bir risale olup iki kez basılmıştır.

14. *Târîh-i Enbiyâ*: Peygamberler tarihi olup küçük bir risaledir. İki defa tabedilmiştir.

15. *Bozyiğit*: Millî hikâyelerden meşhur Bozyiğit hikâyesi, Kumuk diline çevrilmiş ve neşredilmiştir.

16. *Tâhîr Zühre*: Kumuk diline çevrilmiş bir roman olup iki defa basılmış ve neşredilmiştir.

17. *Yüz Yıllık Tunç Ruznâme (Yüzyıllık Kolay Takvim)*: Takvim suretinde bir kitaptır. 1904'te Petrovsk şehrinde Mikailov Yayınevi'nde basılmıştır. 1910 yılında Temirhan-Şûra'da ikinci baskısı yapılmıştır. Bu kitapta Müslümanlar için gün, ay ve yıl hakkında bilgiler mevcut olup, basit bir takvim niteliğindedir. Köyde çalışanlar için faydalı bilgiler ve nasihatler vardır. Mektup yazımı, telgrafın nasıl yazılıp gönderileceği gibi bilgiler yer almakta, ayrıca eğitim ve terbiye ile alakalı bilgiler ve bazı devlet büyüklerini tanıtıcı yazılar bulunmaktadır³³.

18. *On İki Yıllık Ruznâme (12 Yıllık Takvim)*: Basit bir takvim niteliğinde olup dört defa tabedilip neşredilmiştir³⁴.

19. *Yûsuf Aleyhisselâm*: Nazım ile söylenmiş, iki bin beyti havi bir kitap olup neşredilmiştir.

20. *Yangı Mevlîd (Yeni Mevlit)*: Peygamberimizin dünyaya gelişinden vefatına kadar olan işlerini kısaca nazmettiği güzel bir mevlit kitabı olup tabedilip neşredilmiştir.

21. *İlm-i Hisâb*: Matematik ilminde Dağıstan'da en evvel neşredilen küçük bir risaledir.

22. *Arapça Duaların Tercümesi*: Kur'ân-ı Kerim'in bazı sureleri ve namaz dualarının tercüme edildiği küçük bir risale olup iki defa basılmış ve neşredilmiştir.

23- *Nazm-ı Kelâm*: Tevhit ilmiyle ilgili olup nazmedilmiş küçük bir risaledir.

³³ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5; Orazeyev, G., "Dağıstan'ın Ulu Işıklandırıcısı", *Karçık Dergisi*, Mahaçkala, Ocak-Şubat, 1997 sayı 1-2, s. 1

³⁴ Akayev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 5; Orazeyev, H., "Dağıstan'ın Ulu Işıklandırıcısı", *Karçık Dergisi*, Mahaçkala, Ocak-Şubat, 1997, sayı 1-2, s. 2.

24. *E-min Tezeni Tercümesi*³⁵: Meşhur Kasîde-i Bürde'nin manzum tercümesidir. İki defa basılmış ve neşredilmiştir.

25. *Belâü'l-İslâm*: Türkçe'den Kumuk Türkçesine nakledilmiş rumuzlu güzel bir hikâye olup basılmış ve neşredilmiştir.

26. *Acem Muhtasar*: İlk mekteplerde okutulmak için tertip edilmiş iman ve İslam'dan bahseden küçük bir risale olup iki defa basılmış ve neşredilmiştir.

27. *Fezleketü'l-Ferâiz*: Ferâiz ilmiyle ilgili olup Arapça olarak yazılmış güzel bir risaledir. Basılmış ve neşredilmiştir.

28. *Acem Ferâiz*: Feraiz ilmiyle ilgili Kumuk lisanında yazılmış, küçük bir risale olup basılmış ve neşredilmiştir.

29. *Kelle [ve] Dimne*: Kumuk diline tercüme edilmiş fakat basılamamıştır.

30. *Tutunâme (Tûtünâme)*: Kumuk dilinde yazılmış bir kitap olup basılamamıştır.

31. *El-Hizmetü'l-Meşkûre fi'l-Lügâti'l-Meşhûre*: Türkçe kitap ve gazeteleri okumak isteyenler için tertip edilmiş bir lügat kitabıdır. On dört bin kelime Kumuk Türkçe'sine tefsir edilmiştir. Basılamamıştır.

32. *el-Lügâtü's-Siyâsiyye*: Gazete ve kitaplarda rastlanan bütün siyasi lügatları tefsir eden bir kitaptır. Takriben on bin kelimeyi hâvî olup basılamamıştır.

33. *el-Burhânü'l-Kâti' fi İsbâti's-Sâni'*: Âlemin yaratıcısını ispat eden Arapça bir risale olup basılamamıştır.

34. *el-Lem'atü'd-Dürriyye fi Târîhi'l-Hurriyye*: Hürriyet aldatmacaları ile ilgili durum ve olayları anlatan Arapça bir risale olup basılamamıştır.

35. *Hâviyetü'l-Usûl*: Mantık ilminden bahseden bu kitap, Ebûsüfyan'ın talebelik yıllarında telif etmiş olduğu 500 yüz beyitlik Arapça manzum bir risale olup basılamamıştır.

36. *Fevâid-i Manzûme*: İlm-i vaz''dan bahseden bu eser Arapça küçük manzum bir risale olup basılamamıştır³⁶.

37. *Vilâyatıma Savgat (Memleketime Hediye)*: Bu kitap 1903 yılında Simferopol (Akmescid) şehrinde V. İ. Yakuboviç matbaasında basılmıştır. Ebûsüfyan'ın "*Memleketime Hediye*" eserlerinin serisindedir. Mektepler için yardımcı ders kitabı olarak basılan bu kitap üç ana başlıktan oluşur:

a. Târih-i Enbiyâ: H.z. Âdem'den H.z. Muhammed'e kadar olan peygamberlerin kısa hayatları,

³⁵ İmam Bûsîrî'nin Hz. Peygamber' övmek için yazdığı kasidenin ilk mısrasındaki "E-min tezekkürî..." ifadesinin Kumuk Türkçesinde kısaltılarak söylenişidir.

³⁶ Akavev, Ebûsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 6.

b. Tecvîd: Kuran ve Arapça yazıların güzel okunması için yazılan kaideler,

c. Coğrafya: Girişte coğrafyanın tanımı, anlamı ve coğrafya bilmenin önemi, sonunda coğrafya ile ilgili bilgiler bulunmaktadır³⁷.

Dağıstan ve Dağıstanlılar adlı eserde, Kazanişli Ebûsufyan'ın şiir ve romanlarını Kumuk lehçesiyle yazdığı ifade edildikten sonra ona ait birkaç eser ismi zikredilmektedir: *Mecmuâtü'l-Manzumât, Kız Yaşları Tilinden Bir Şikâyet (Genç Kızların Dilinden Bir Şikâyet), Belâu'l-İslâm, Leylâ ile Mecnun ve Armanusa*³⁸.

(Ağrıya Şiirî Teyyidat Bir Şikâyet)

ایشتانلار ورتلیسور	آهیریا شای دهریت	* عرض ایفت بیلدیره بز . یورکیزده بارین
کاملو اتم لیسیم	آجایی کوفت ایلمه	* یالباره بز برمزده . یوزون صرا نلعت
یوزون ایشلار	یورگمه و قدام کسورون	* یامدک معرفتدک . نو تفضیل بز آردک
سایر ایشلار	ایشتانلار تکیسورون	* حیوان اوکلیم آسین . بیلدیره کوز بیلدیره
یوزون ایشلار	ایشتانلار تکیسورون	* یالباره و یوزون ایشلار . یوزون ایشلار
او زاده ایشلار	یوزون ایشلار تکیسورون	* میچ زانم کوز بیلدیره . نفاق و ایزده تکیسورون
ایشتانلار تکیسورون	کوز کوز قانلار	* بزک میسمو اولار . ایشلار غیظ حال ایشلار
کوز تکیسورون	اولو و ایشلار تکیسورون	* ایشلار تکیسورون . ایشلار تکیسورون
ایشتانلار تکیسورون	یوزون ایشلار تکیسورون	* علم ایشلار ایشلار . بیلدیره ایشلار

³⁷ Orazeyev G., "Dağıstan'ın Ulu Işıklandırıcısı", *Karçika, Dergisi*, Mahaçkala, sayı 1-2, (Ocak-Şubat, 1997), s. 2.

³⁸ Erel, Şerafeddin, a. g. e., s. 215

Belge 1: "GENÇ KIZLARIN DİLİNDEN BİR ŞİKÂİYET" adlı şiirin orijinal metninden bir bölüm³⁹.

QIZ YAŞLANI TİLİNDEN BİR ŞİKAYAT	GENÇ KIZLARIN DİLİNDEN BİR ŞİKÂİYET
Eşitigiz erenler, Qız yaşlanı xabarın. Arz etip bildirebiz Yüregibizde barın.	İşitiniz erenler, Kızların haberini. Arz edip bildiriyoruz Yüreğimizde olanı.
İlmulu alimlege Akçası köp baylağa Yalbarabız: bir madad Bu bizin haraylağa.	İlimli âlimlere Parası çok zenginlere Yalvarıyoruz: Bir medet Bu bizim imdadımıza
Biz de insanbız axır, Bizge de ilmu gerek, İlmudan-ma'ripatdan Tutmağız bizin arek.	Biz de insanız ahır, Bize de ilim gerek, İlimden marifetten Tutmayın bizi uzak
Siz çaqı bolmasaq da, Sizge yetip gelebiz. Hayvan tügülbüz, ahır Bildirseğiz, bilebiz.	Sizin kadar olmasak da, Size yetişiriz. Hayvan değiliz, sonuçta Bildirsenez, biliriz.

³⁹ Akayev, Ebüsüfyan, *Tercüme-i Hâl*, s. 7., Ayrıca bkz., Pekaçar, Çetin, "Kumuk Türklerinin Ansiklopedik âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şâir Abusupıyan Akayev", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, TDK, Sayı: 9, Bahar, 2000, s. 160-183)

<p>Heç bir qıyında-tınçda Koşmaysız işge bizin, Yala da song yabasız; "Aqluğuz kem,- dep,-sizin".</p> <p>Ozoqda zatnı gişi Görgeñ qadar bilejaq. Heç zatnı görmegen song, Haqıl qaydan gelejaq?</p> <p>İngilizni, Perenkni Görügüz qatunların Bizim yimikmu olar? Aqtarığuz halların.</p> <p>Olar da insanlıqda. Başğa cins yimik, amma, Ma'ripatda, qılıqda.</p> <p>Maktapda görüp, olar Bu dünyanı yarığın, İlm oxup, edep tawup, Bilgenler har tarığın</p>	<p>Hiçbir zorlukta-kolaylıkta Koşmuyorsunuz işe bizi Sonra da iftira ediyorsunuz; "Aqlımız kıt", deyip "sizin"</p> <p>Ashında bir şeyi insan Gördüğü kadar bilecek. Hiçbir şey görmez ise, Akıl nerden gelecek?</p> <p>İngilizin, Frengin Görün kadınlarını Bizim gibi mi olar? Araştırın hâllerini.</p> <p>Onlar da insanlıktan. Başka cins gibi ama, Marifette, ahlâkta</p> <p>Mektepte görüp, olar Bu dünyanın ışığını, İlim okuyup, edep bulup, Bilmişler her gerekliyi.</p>
---	--

b) Makaleleri:

"*Beyânü'l-Hakâik*" dergisi, Ebûsüfyan'ın önderliğinde, Dağıstanlı Arap diliyle meşgul olan aydınlardan: Çankutaylı Yusuf Kadı, Kazanişli Hacı Kadı, Çankutaylı Bilâl Hacı, Kazanişli Mustafa Kadı ve Kazanişli Hıdri'nin gayretleri ile Ekim 1925 yılında Arap dilinde, dinî bir dergi olarak, ayda bir defa yayınlanmak üzere Buynaski şehrinde yayına başlamıştır⁴⁰. Matbaadan ve diğer sebeplerden dolayı neşrinde birtakım aksamalar olduğu derginin ilerleyen sayılarında belirtilmiştir⁴¹.

Yazı işleri sorumlusu Ebûsüfyan Akayev'in bu derginin hemen hemen her sayısında makaleleri yayınlanmıştır. Bunun yanında Arapçayla meşgul olan ilim adamları ve aydınların yazıları da yer almaktadır. Burada Ebûsüfyan Akayev'in makaleleri, çokluğu ve temalarının farklı olması ile beraber, o dönemin problemlerine çözüm getirici olması bakımından önem arz etmektedir.

Beyânü'l-Hakâik Dergisinde Yayınlanmış Bazı Makalelerinin Muhteiyatı:

Ebûsüfyan Akayev'in Arap Diliyle kaleme aldığı *Beyânü'l-Hakâik*'de yayınlanmış bazı makalelerinin özellikleri:

Ebûsüfyan Akayev, derginin 1. sayısında yayınlanan "*Felsefe ve Kozmoğrafya İlmi İle Meşgul Olmanın Hükümü Nedir?*" isimli makalesinde özellikle Kozmoğrafya ilmiyle uğraşmanın, dinin bu işle meşgul olmaya engel teşkil etmediğini Kur'ân-ı Kerim ayetlerinden deliller göstererek anlatmıştır. Günlük hayatta bu ilmin insanlar için çok faydasının bulunduğunu izah etmiş, hava tahminlerinin belirlenmesi, kıblenin tayin edilmesi ve yine namaz vakitlerinin belirlenmesinin bu ilimle mümkün olabileceğini anlatmıştır⁴².

Derginin ikinci sayısında yayınlanan "*Mü'minler Kardeşdir*" isimli makalesinde ise Ebûsüfyan Akayev, İslâm kardeşliğinin Allah'ın insanlara bir nimeti olduğunu ve bu nimete nankörlük edilmemesi gerektiğini, İslâmiyet gelmeden birçok Arap kabilesinin birbirine düşman olduğunu, bunun İslâm geldikten sonra ortadan kalktığını anlatarak, özellikle etnik yapının çok fazla olduğu yaklaşık 36 ayrı milletin yaşadığı Dağıstan halkının aralarında birlik ve beraberliklerini koruyarak, İslâm kardeşliği duygusu içerisinde yaşamaları gerektiğini anlatmıştır⁴³.

⁴⁰ *Beyânü'l-Hakâik*, Buynakski-1925, sayı 1,2, s. 1.

⁴¹ *A.g.d.*, sayı 6, s. 1.

⁴² *A.g.d.*, sayı 1, s. 4-11.

⁴³ *A.g.d.*, sayı 2, s. 2-6.

Eğitim konusuyla yakından ilgilenen Ebûsüfyan Akayev'in bu dergide eğitimle ilgili makaleleri de yer almaktadır. Aynı sayıda "İslâmiyet ve Hükümet Okulları" isimli makalesinde Sovyet Hükümeti'nin Dağıstan'da açtığı okulların Dağıstan halkı için bir eğitim fırsatı olduğunu, çocukların medrese eğitimi yanında mutlaka Sovyet okullarına gönderilip okutulması gerektiğini ifade ederek, çocukların dinî ilimlerin yanında, kimya, fizik, biyoloji gibi ilimleri de öğrenmelerinin asrımızda gerekli olduğundan bahsetmiş, bu konuda Fransa ve İngiltere gibi devletleri örnek göstermiştir. Ayrıca bu okullara gitmenin bu ilimleri öğrenmenin dinî açıdan hiçbir sakıncasının, dine ters düşen hiçbir yanının bulunmadığını anlatmıştır. Burada göze çarpan diğer bir husus da Ebûsüfyan Akayev'in ilimleri sınıflandırmasıdır⁴⁴.

Ebûsüfyan Akayev, "İngiliz Hükümetinin Desiseleri" isimli makalesinde İngiltere Hükümeti'nin o gün için müslümanların en bü-yük düşmanları olduğunu, İngilizlerin özellikle Mısır ve Hindistan gibi fakir müslüman ülkelere provokatörler gönderdiğini ve burada halkı kıskırtarak halk arasında ihtilâflar çıkardığını, kıtlık yıllarında halka bedava temel gıda maddeleri dağıtmak suretiyle sempatizan topladığını, bütün bunlardan istifade ederek bu ülkelerin zenginlik kaynaklarını sömürdüğünü anlatmıştır. Ayrıca o yıllarda Dağıstan'dan hacca gitmek isteyen müslümanların bile, o zamanlar İstanbul'da bulunan İngiliz Sefirliğinden izin alması gerektiğini, tabî ki izin verilirse, aynı yıllarda İngiliz provokatörlerin Dağıstan'a kadar gelip hürriyet düşmanlarına yardım ettiklerini, bu yazısında izah etmiştir⁴⁵.

Ebûsüfyan Akayev, ilmî makalelerinden biri olan "Fennî Mesele" isimli makalesinde fosillerin depremlerde taşlar arasında sıkışan hayvanlardan oluştuğunu, sonra yine toprak kaymaları ve depremlerle ortaya çıktığını, meselâ Dinazor diye isimlendirilen bir fosilin Bakü'de ve Amerika'nın Kalifornia eyaletinde müzelerde bulunduğunu anlatmış ve bunların taşlara çizilmiş resimler olabileceğini düşünen insanlara, eğer bu fosillerin insanlıktan önce oluştuğu kabul ediliyorsa insanların bunların resimlerini nasıl taşlara çizdiğinin sorulması gerektiğini belirtmiştir⁴⁶.

Vefatı

1929 yılında, diğer birçok âlimler gibi Bolşevik İhtilâli'nden Ebûsüfyan da nasibini alır. 10 Haziranda tutuklanır. 14 Aralıkta, kanunsuz olarak pantürkistlik ve panislâmistlik yaptığı gerekçesi ile yargılanır ve 10 yıl mahkûmiyetine karar verilir. Mahkum edildikten sonra da güvenlik güçleri tarafından Ebûsüfyan'ın Temirhan-Şura'da kendi evinde bulunan zengin kütüphanesi tahrip edilir ve yakılır. Kazakistan'ın kuzey eyaletinde bulunan Kotlaski Esir Kampı'na sürgüne gönderilir⁴⁷.

⁴⁴ A.g.d., sayı 2, s.6-7.

⁴⁵ A.g.d., sayı 10, s. 2-5.

⁴⁶ A.g.d., sayı 11, s. 12-13.

⁴⁷ Orazeyev, G., "Dağıstan'ın Ulu Işıkları", *Karçık Dergisi*, Mahaçkala, sayı 1-2 (Ocak-şubat, 1997), s. 3.

Pinyuk İstasyonu'nun yanında bulunan Volgaçına köyündeki esir kampında bulunan ağabeyi Ebulhayr Efendi'ye, 10 Eylül 1931 yılında göndermiş olduğu mektubunda şöyle yazmaktadır:

“Şu anda başlangıcı Pinyuk istasyonu olan (8. Kamp) demiryolu boyunca yerleşen Perma civarındaki esir kampında bulunmaktayım... Size uzaklığı iki gün iki gecedir. Bizim gibi yaşlıları ağır işte çalıştırmıyorlar. 10 Eylül 1931”⁴⁸.

Bu tarihten itibaren kendisinden bir bilgi ve haber alınamamıştır.⁴⁹ Bu yüzden bazıları vefat tarihi olarak, 1931 yılını kabul etmektedirler. O yıldan itibaren haber alınamaması kendisini Kumuk Türklerinin ve Dağıstanlıların eğitim ve öğretimine adanmış bu büyük âlimin vefat tarihinin 1931 yılı olduğuna delil teşkil etmeyeceği kanaatindeyiz.

Vefatı ile ilgili nazm edilmiş, **Kumukça** bir şiir bulunmaktadır. Konumuzla alakalı olduğundan burada zikretmeyi uygun buluyoruz.

Abusuplyanga Bağışlanan Satırlardan

Sibir degen suvuk buzlu elinde,
Dos-Kardaşın görünmeygen erinde.
Neçik eken kaburunda-köründe,
Bolcal etip, koyduñ dana dünyanı.
Toymay kaldık seni nurlu yuzuñden,
Daim gerti köp tergevlü sözuñden.
Garıb elde, Allag geçsin ozuñden,
Bolcal etip, koyduñ dana dünyanı.
Millet üçün bek çalıştıñ gayıñdan,
Yaratganıñ geçsin gunaglarıñdan.
Taksir essi kutulmasın agından!
Bolcal etip, koyduñ dana dünyanı⁵⁰.

(Avtoru belgisiz asardan)

Türkçesi:

Ebüsüfyan'a Bağışlanan Satırlardan

*Sibir denen soğuk buzlu ellerde,
Dost kardeşin görünmediği yerlerde.*

⁴⁸ A.g.d., sayı 1-2, s. 2.

⁴⁹ Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin Yüksek Mahkemesi 15 Nisan 1960 yılında aldığı bir kararla, Ebüsüfyan Akayev'in delil yetersizliği sebebiyle suçsuz olduğuna hükmetmiş ve 10.06.1929 tarihli mahkûmiyet kararının iptalini ilan eden karar çıkarmıştır. Bkz., Omarov, H. A., Orazayev, G., “Dokumentı i Material o Jizni i Tvorçestve A. Akayeva”, *Literaturnoye i nauçnoye naslediye, Ebüsüfyana Akayeva*, Mahaçkala, 1992, s. 115.

⁵⁰ Akayev, Abusüfyan, *Peyhamarnı Yölu Bulan*, c.II, s.27.

*Nasıldır, kabrinde mezarında,
Gününi doldurup terk ettin dünyayı.*

*Doyamadık senin nurlu yüzüne,
Daima doğru dikkatli olan sözüne.
Garip elde Allah sana yardım etsin,
Gününi doldurup terk ettin fena dünyayı.*

*Millet için çok çalıştın özenle,
Yaratan affetsin günahlarını.
Suçlular kurtulmasın âhından!
Gününi doldurup terk ettin fena dünyayı.*

(Anonim şiir)

Sonuç

Dağıstan'da Eğitim ve öğretimde Usûl-i Cedid ile ders okutan ve matbaanın kurulmasını sağlayan ilk âlim Ebûsüfyan'dır. Yeni usulle yüzlerce talebe okutmuş. Çeşitli konularda kitaplar ve gazete yayınlamak suretiyle milletin aydınlanmasında büyük hizmetlerde bulunmuştur. Etnik yapının çok fazla olduğu, yaklaşık 36 ayrı milletin yaşadığı Dağıstan halkının birlik ve beraberliklerini İslâm kardeşliği duygusuyla korumaları gerektiğini ifade etmiştir.

Ebûsüfyan Akayev, Dağıstan'ın ilimde ve teknolojiye ilerlemesi, milletin cehaletten kurtulması için hayatı boyunca mücadele etmiş, kendin bu yola adanmıştır. Dağıstan halkına hizmeti gaye edinmiştir. Çocukluk devresinde Türkiye Türkçesi'ni öğrenerek, İstanbul'da basılan yayınlardan istifade etmiştir.

El-Hizmetü'l-Meşkûre fi'l-Lügâti'l-Meşhûre adlı lügatı hazırlamak suretiyle Dağıstanlıların Türkçe yazılmış kitap ve gazeteleri okuyup anlamasına yardımcı olmak istemiştir.

Arapçanın öğrenilmesini istediği için de *Süllemü'l-Lisân* adında Arapça Kumukça lügat hazırlamıştır. *Fevâketü'l-Ferâiz*, *El-Burhânü'l-Kâti' fi İsbâti's-Sâni*, *El-Lem'atü'd-Dürriyye fi Târîhi'l-Hurriyye*, *Hâviyetü'l-Usûl* ve *Fevâid-i Manzûme* gibi eserleri Arapça olarak yazmış ve *Beyânü'l-Hakâik* adlı Arapça derginin çıkarılmasına da öncülük etmiştir. O, bu faaliyetleriyle aynı zamanda dinimizin dili olan Arapça'nın öğrenilmesine katkıda bulunmuştur.

1929 yılında diğer birçok âlimler gibi Bolşevik ihtilalinin hışmına uğramıştır. Kanunsuz olarak pantürkistlik ve panislamistlik yaptığı gerekçesiyle Sibirya'ya esir kampına gönderilmiş ve meçhullere karışmıştır.

Günümüzde onun düşüncesine paralel bir şekilde Dağıstan'daki bazı Üniversitelerde hem Türk Dili ve Edebiyatı hem de Arap Dili ve Edebiyatı bölümü açılmıştır. Kendisini, Dağıstanlıların ve Dağıstan Türklerinin aydınlanması için feda eden Ebûsüfyan'a ve Kurtuluş savaşında ve öncesinde bize yardımlarını esirgemeyen halkına karşı vefa borcumuz vardır. Bu yüzden biz, hem eğitim ve

öğretim hem de ekonomik ve siyasî alanlarda onlarla işbirliğini artırmak ve güçlendirmek mecburiyetinde olduğumuzu bilmeliyiz.

ABSTRACT

Abûsufyan is one of the greatest scholars of Dağıstan and Kumuk's Turks. He was born in Kazanış Village, Temirhan-Şûra in 1872. He gave works in the languages of Azerbaijan, Arabian, Russian and Avar. He could use Turkey-Turkish well. He prepared Arabic-Russian dictionary, and published a lexicon named "*Sullamu'l-Lisân*" which contents four languages (Arabic, Kumukic, Avarian and Russian). He published an Arabic magazine called "*Beyânu'l-Hakâik*" in Temirhan-Şûra. After Soviet Union had invaded Dağıstan entirely, he was sent to exile to Siberia with the charge of Racialism. It is not known his destiny.